

kom nižu stereotipne biografske podatke propuštajući jedinstvenu šansu da se povijesti ratovanja nadopiše ljudska dimenzija.

Najveća zamjerka toj monografiji proizlazi upravo iz nejasnoće njezina žanrovskog određenja. Jer, ona nije ni znanstvena studija (povijesni dokumenti predočeni su bez komentara, arhivskih referenci i sl.), ni memoarsko svjedočenje (narrator pribjegava kvazi-objektivnom diskursu), ni beletristika (fiction). Zbog toga ostavlja mnoge nedorečenosti i umanjuje mogućnost recepcije i popularizacije te značajne teme. Bilo bi nepravedno za taj propust teretiti isključivo autoricu koja nije povjesničarka po profesiji (za razliku od recenzenata knjige). Stoga, oživljavanje ljudske punine pripadnica Prve ženske čete, kakvu dosižu primjerice junakinje i junaci proze temeljene na sjećanjima Saše Božović,⁹ još ostaje zadatak upravljen budućnosti.

Lydia Sklevicky

PROJEKT »DOTRŠČINA« Arhiva Hrvatske

Tko su bili i koliko je bilo poginulih revolucionara, žrtava fašističkog terora i antifašista, bilo da su rođeni u Zagrebu ili u njemu djelovali u periodu 1941—1954, precizniji odgovor dobit će se završetkom rada na Projektu »Dotršćina« na kojem od 1980. radi poseban znanstveni tim Arhiva Hrvatske u Zagrebu. Projekt će se završiti 1990, iako je većina istraživanja već obavljena i dosad se raspolaže s 18.700 biografija poginulih revolucionara, žrtava fašističkog terora i antifašista Zagrepčana čiji su životi utkani u borbu za slobodni Zagreb, Hrvatsku i Jugoslaviju.

Godine 1941. Zagreb je imao 210.000 stanovnika — oko 65.000 bili su radnici; najbrojniji proleterski sloj i predstavljali su najorganiziraniju radničku klasu u zemlji. Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije (URSSJ) i druge sindikalne organizacije bile su pod neposrednim uticajem KPJ, koja je imala 500 članova organiziranih u 53 ćelije na čelu s Mjesnim komitetom i šest rajonskih komiteta. U Zagrebu su se do sredine svibnja 1941. nalazila i rukovodstva KPH i KPJ, a u gradu boravi i djeluje i Josip Broz Tito. U tom su gradu tada done-sene na sastancima centralnih komiteta KPH i KPJ dalekosežne i povijesne odluke značajne za razvoj ustanka u cijeloj Jugoslaviji.

KPJ je u Zagrebu djelovala pod vrlo teškim uvjetima, pošto je grad postao za vrijeme okupacije državno, administrativno i vojno središte tzv. NDH, centar okupacijskih i kvistlinških policijskih snaga. Tu su se nalazile i snage najveće podrške ustaškom režimu: vodstvo HSS i njegova zapovjedništva Seljačke i Građanske zaštite, katolički kler na čelu s Alojzijem Stepincem i dio frankovački raspoloženi institucija i građana. Ali, komunisti i radnička klasa Zagreba već su od prvih dana okupacije uspjeli pružiti snažan otpor okupatoru i ustaškim vlastima. I u svim ratnim godinama taj je otpor rastao, unatoč redarstvenom satu, masovnim hapšenjima, ubistvima na ulicama, racijama, odmazdama

⁹ Npr., Saša Božović, *Ratne ljubavi, Književne novine*, Beograd 1985.

vješanjem, slanju u logore i zatvore, brojnim gubilištima u samom gradu i njegovoj neposrednoj okolini. Procjenjuje se da je u narodnooslobodilačkom pokretu učestvovalo ili na bilo koji način s njim bilo povezano oko 50.000 Zagrepčana, odnosno svaki četvrti stanovnik. Zasad je radna grupa Arhiva Hrvatske ustanovila da su u borbenim jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije poginula 4162 građanina Zagreba.

Analiza socijalne i nacionalne strukture poginulih Zagrepčana pokazuje da su u narodnooslobodilačkom pokretu sudjelovali svi slojevi i brojne nacionalnosti. Naime, radna grupa Arhiva Hrvatske na uzorku od prvih 7000 obrađenih biografija ustanovila je da je socijalni sastav učesnika bio ovakav: radnika 1431, domaćica 920, zemljoradnika 770, činovnika 731, trgovaca 414, obrtnika 349, učenika 403, studenata 207, pravnika 87, profesora i učitelja 77, inženjera 64, liječnika 64, domobrana i redarstvenih agenata 50, umirovljenika 137, djece 137, dok za 1290 osoba nije utvrđeno zanimanje. Nacionalni sastav za istu grupu poginulih i po istom uzoru je: Hrvata 3005, Židova 2633, Srba 515, Roma 127, Slovenaca 115 i 69 ostalih.

Dosad obrađene biografije svrstane su u 12 knjiga i imaju ukupno 4500 kartica (stranica), ali kada se istraživanje završi bit će ih više i sadržavat će više od 20.000 biografija. Rukovodilac je istraživačkog tima Arhiva Hrvatske Josipa Paver, kao glavni redaktor, a redaktori su dr. Narcisa Lengel-Krizman, viši znanstveni suradnik Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Slavica Pleše i Deana Kovačec, arhivisti Arhiva Hrvatske. Inače, ta se istraživanja uklapaju i u projekt »Jugoslaveni u jugoslavenskim fašističkim zatvorima, koncentracionim i zarobljeničkim logorima i pokretima otpora drugih zemalja u drugom svjetskom ratu«, čiji je nosilac Institut za savremenu istoriju Jugoslavije u Beogradu.

Koliko je obiman posao dosad obavljen najbolje ilustrira podatak da je pregledano 7000 kutija građe narodnooslobodilačkih organa i organizacija, dokumenta neprijateljske provenijencije, više tisuća plakata, letaka i oglasa, brojne kartoteke i znanstveno-informativna pomagala u arhivima i institucijama. I neprestano se pronalaze novi podaci i nova imena. No, sva imena koja bi morala učiti u te knjige vjerojatno se nikada neće saznati, jer su ustaške vlasti mnogo puta posebno brižljivo zatirale tragove svojih zločina. Tako je za najmasovnije zagrebačko gubilište Dotrščinu kod Maksimira, gdje je, koliko se zna, poginulo više tisuća Zagrepčana, unatoč pomnom i dugotrajnom istraživanju, ustanovljeno svega 640 imena žrtava. Ekshumacija obavljena 1945. i 1946. pokazala je da su na Dotrščini žrtve zadavljene žicom, ubijane čekićima i drugim tupim predmetima, strijeljane plotunima iz pušaka ili metkom iz revolvera u potiljak. Prva žrtva koja je tu strijeljana bio je Dušan Zelenbaba, 30. svibnja 1941. Tu su ubijeni Božidar Adžija, Ognjen Prica, Otokar Keršovani, 44 učesnika proboja iz Kerestince, među kojima su bili Pavao Markovac, Hugo Kohn, Juraj Bermanec, vjerojatno i August Cesarec, 189 žrtava strijeljanih u odmazdi nakon atentata na ustašku vojnici kod Botaničkog vrta u Zagrebu, žrtve odmazde nakon atentata na Zagrebačkoj pošti, Silvio Pelcl, komandir Prvog zagrebačko-sesvetskog partizanskog odreda, šest boraca odreda »Matija Gubec« osnovanog u kolovozu 1941. na Žumberku, narodni heroji Božidar Dakić, Joža Vlahović, Ivo Marković, Cvetko Većeslav Flores i drugi, a tu su pokopane i brojne žrtve ubijene u zagrebačkim zatvorima i uhapšenici iz Dubrovnika, Osijeka, Vinkovaca i niza bližih i udaljenijih mjesta u Hrvatskoj.

Slično tome ne raspolaže se potpunijim podacima ni za ostala zagrebačka gubilišta. Za gubilište u Rakovom Potoku kod Stupnika (Samobor) utvrđena su dosad imena za svega 98 žrtava, iako se zna da su tu vršena strijeljanja od ljeta 1941. do ljeta 1943. Žrtve su dovođene iz logora u Kerestincu, zatvora na Savskoj cesti, pa i iz logora Stara Gradiška. Ubijane su i pokapane na dva kompleksa: šest masovnih grobova nalazi se na području stupničke zemljišne zajednice — oko 250—300 metara ulijevo od stare ceste Zagreb-Karlovac, dok se nekoliko stotina metara dalje, na visoravni s obje strane ceste, nalazi drugi kompleks grobova. Na oba ova mjesta strijeljano je oko 500 žrtava.

Mnogo je Zagrepčana-žrtava ubijeno i u odmazdama. Ti zločini nad mirnim stanovništvom najmasovniji su bili od 27. studenog 1943. do 22. veljače 1945. kada su ustaške vlasti na širem području Zagreba izvršile 28 odmazdi u kojima su obješene 443 žrtve i strijeljano 28 žrtava. Većina ih je obješena po telegrafskim stupovima i ostavljena visiti po nekoliko dana. Za sve te strijeljane i obješene rodoljube radna grupa Arhiva Hrvatske uspjela je utvrditi mjesto i povod odmazde i detaljne biografske podatke.

Zbog nedostajanja arhivske građe i drugih izvora, danas je teško i gotovo nemoguće ustanoviti točniji broj žrtava u zagrebačkim zatvorima: u zloglasnom Sing-Singu na Ksaveru, na Trgu N (sada Trg žrtava fašizma), bivšoj Zvonimirovoj ulici (sada Ulici socijalističke revolucije), te zatvorima u Runjaninovoj ulici, Novoj vesi, Petrinjskoj ulici i u kaznionici na Savskoj cesti. Samo su se sačuvala matice Sudbenog stola u Zagrebu za političke zatvorenike. Iz njih se vidi da je 1941. kroz zatvor u Petrinjskoj ulici 12 prošlo više od 900 zatvorenika od kojih su mnogi od Pokretnog prijekog suda (zasjedao pri Sudbenom stolu) osuđeni na smrt i strijeljani, predani »na dalji postupak« ustaškom redarstvu ili otpremljeni u logor u Lepoglavu, a nekoliko je zatočenika i pušteno na slobodu. Prema nepotpunim podacima u zatvorima Ustaške nadzorne službe u Zvonimirovoj ulici, Sing-Singu, na Ksaveru i u kaznionici na Savskoj cesti ubijeno je 235 zatvorenika. Revolucionara i antifašista na zagrebačkim ulicama poginulo je 45. U njemačkom logoru u Jankomiru, odakle su se uhapšeni otpremali u logor Dachau, ubijeno je u samom logoru 26 osoba.

Mnogi su Zagrepčani stradali i prilikom savezničkih bombardiranja željezničkih čvorova i aerodroma u samom Zagrebu i neposrednoj okolici; Trnavi, Erka, Maksimiru, Peščenici, Kustošiji i Vrapču. Osim ljudskih žrtava porušen je bio i izvjestan broj stambenih objekata. Ukupno je stradalo 520 ljudi, a među kojima i dosta djece. Najčešća bombardiranja Zagreba bila su u 1944. godini.

Znatan broj stanovnika Zagreba stradao je i u logorima širom Jugoslavije — 5318 osoba. Najmasovnije u Jasenovcu — 3264 osobe, u Staroj Gradiški — 512 osoba, Lepoglavi — 499 osoba, Đakovu — 260 osoba, Jadovnu — 305 osoba. U logorima Pag, Loborgrad, Danica kod Koprivnice, Rab, Jajinci, Banjica i drugim još 478 osoba. U logorima izvan Jugoslavije također je bilo masovnih pogibija Zagrepčana, naročito Židova: u Auschwitzu su zaglavile 843 žrtve, u Dachau 214 žrtava, a u ostalim logorima u Njemačkoj 632 osobe. U fašističkim logorima u Italiji, Norveškoj, Austriji i drugim ubijena su još 163 Zagrepčana. Među žrtvama Jasenovca, Lepoglave i Auschwitza bilo je 340 djece mlađe od 14 godina, rođene u Zagrebu. U te žrtve nisu uračunati bolesnici iz Bolnice za duševne bolesti iz Vrapča — 105 osoba, jer je ostalo nepoznato jesu li odvedeni u logor u Dachau i tamo pobijeni ili su umoreni na putu za taj logor. Ti bolesnici, među kojima je bio i izvjestan broj Židova i članova KPJ koji su

se u bolnicu sklonili pred ustaškim terorom, kao poznati komunist i publicist Stevan Galogaža, odvedeni su 14. listopada 1944. najprije u njemački logor u Jankomiru.

Najteži su zločini vršeni prema djeci u specijalnim ustaškim logorima za djecu u Loboru, Jablancu, Bročici kod Jasenovca, Mlaki, Uštici, Sisku, Jastrebarskom, Gornjoj Rijeci te posebnim logorima za žene i djecu u Đakovu i Staroj Gradiški. Tek na intervenciju organizacije Crvenog križa iz inozemstva, kozaračka i druga djeca iz ovih logora sabiraju se u prostorijama Zavoda za gluhoonijemu djecu u Zagrebu, na Josipovcu, te u Jeronimskoj dvorani na Tomislavovom trgu, gdje su od dugotrajnog gladovanja, bolesna najviše od tifusa, dizenterije i ostalih zaraznih bolesti masovno umirala. Kao bezimene žrtve pokapana su u masovnu grobnicu na Mirogoju. Zagrepčani su masovno sudjelovali u spašavanju te djece, ali kartoteke pokazuju da je i mnogo te djece pomrlo. Na Perjavici kod Zagreba bila je organizirana ilegalna bolnica za tu djecu, pa iako su mnogi stanovnici Perjavice, Stenjeveca i Vrapča za nju znali, ustaše je nisu nikada otkrili.

Treba napomenuti i da je broj žrtava među Romima s obzirom na stvarnost sasvim neadekvatan. Romi su 1942. masovno transportirani u logor u Jasenovac i sigurno ih je pobijeno mnogo više nego što se dosad istraživanjem moglo ustaviti. A nema ni podataka za mnogo zagrebačkih Židova.

Sumarni pregled arhivskog istraživanja obavljen do sredine 1987. ovakav je:

1. Poginuli borci NOVJ	4162
2. Logori u zemlji	
Jasenovac	3264
Stara Gradiška	512
Lepoglava	499
Đakovo	260
Jadovno	305
Ostali logori (Pag, Loborgrad, Banjica itd.)	478
Odmazde, strijeljanja, zatvor, izvan Zagreba	1387
3. Poginuli u Zagrebu, ubijeni	
— u zatvoru i na ulici	235
— logor Jankomir	26
— bombardiranja	521
— Dotrščina	658
— Rakov Potok	90
— odmazde	471
— drukčije	1741
— kozaračka djeca	513
4. Stradali izvan zemlje	
Auschwitz	775
Dachau	214
Ostali logori	757
5. Stradali na neutvrđenom mjestu	1594
Ukupno	18.462

Uz taj zadatak, radna grupa Arhiva Hrvatske nastoji prikupiti i biografije Zagrepčana poginulih u oktobarskoj revoluciji, na policijskim mučilištima u staroj Jugoslaviji i sakupiti građu za biografije poginulih revolucionara u španjolskom građanskom ratu. Istražila je već građu iz fonda Komunističke internacionale, koliko joj je bila pristupačna, o Zagrepčanima staljinskim žrtvama i dosad je registrirala 136 žrtava.

Procjenjuje se da je u narodnoj revoluciji 1941—1945, na bilo koji način učestvovalo oko 50.000 Zagrepčana odnosno približno svaki četvrti stanovnik. Za povijest Zagreba i uopće revolucije korisno bi bilo da se taj istraživački rad, kada bude završen, objavi u knjigama, ne samo zato da bude adekvatno obrađen u literaturi, nego i da se stekne potanji uvid u masovnu privrženost Zagrepčana narodnooslobodilačkoj borbi.